

резерви з тилу, зміцнити обороноспроможність Києва, організувати чітку евакуацію людей, підприємств, установ, архівів, банків, інших матеріальних цінностей.

Фашисти не могли взяти Київ 72 дні. Утрати німецьких військ під Києвом нараховують біля 100 тисяч солдатів та офіцерів. Стратегічна основа плану «Барбароса» – теорія блиц-крігу виявила свою недієздатність.

Маневр і впертість, стійкість і героїзм на межі людських можливостей дозволили бійцям і командирам усіх ступенів виконати наказ командування щодо нанесення контрудару в районі Новограда-Волинського, врятування Києва від раптового вторгнення ворога, руйнування та втрати великої кількості матеріальних цінностей.

У Новограді-Волинському на 2.5 роки встановилася німецько-фашистська влада з її прагненням «нового порядку».

НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ ПІД ЧАС ТИМЧАСОВОЇ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Рішення щодо розгортання широкомасштабної підпільної і партизанської боротьби проти німецько-фашистських агресорів на тимчасово окупованій території Радянського Союзу було прийнято в перші ж дні Великої Вітчизняної війни.

Вночі з 24 на 25 червня 1941 року, через два дні після початку війни, до Новограда-Волинського прибув голова президії Верховної Ради України і член Політбюро ЦК КП(б)У М.С. Гречуха і провів нараду з першими секретарями обкомів КПУ західних областей України. На порядку денному – організація опору ворогу шляхом створення підпільних організацій і партизанських загонів в західній частині України, зокрема в Новоград-Волинському районі на випадок окупації.

У період захисту столиці України було прийнято рішення сформувати декілька партизанських загонів (полків) та диверсійних груп і спрямувати їх у тил противника для нанесення ударів комунікаціям і базам гітлерівців, які великими силами атакували на київському та уманському напрямках, та допомоги військам Південно-Західного фронту у захисті Києва.

Для формування цих загонів залучалися тільки добровольці: київські робітники, студенти, курсанти-прикордонники, працівники міліції, бійці винищувальних батальйонів та народного ополчення, службовці, партійні та комсомольські працівники Житомирщини і західних областей України. Тому загоны звалися партизанськими, й на них покладалися великі надії щодо на-

Будинок на вул. Волі, в якому відбулася нарада перших секретарів обкомів західних областей України щодо організації партизанського та підпільного руху

несення ударів тилам противника та надання допомоги фронтовим військам, які вели кровопролитні бої на головній лінії вогню – у смузі оборони Київського укріпрайону. Командирами цих формувань були призначені досвідчені спеціалісти з числа прикордонників.

З початку ці партизанські загони та диверсійні групи формувалися в Києві

на стадіоні «Динамо», потім з метою конспірації їх формування було перенесено у Броварський ліс, у район Пуші-Водиці. Протягом липня-серпня 1941 року були сформовані та розпочали бойові дії:

— 1-й Київський комуністичний партизанський полк в кількості 1097 осіб на чолі з командиром – капітаном прикордонних військ Чеховим Омеляном Карповичом;

— 2-й Київський комуністичний партизанський полк в кількості 1070 осіб на чолі з командиром – капітаном прикордонних військ Щедрином Віктором Івановичом;

— 3-й Київський комуністичний партизанський полк більше тисячі осіб на чолі з командиром – майором прикордонних військ Погребняком Маркіяном Петровичом. До цього загону увійшли курсанти прикордонної сержантської школи та особовий склад 92-го Перемишльського прикордонного загону.

Другий полк діяв в районі Корсуня-Шевченківського Черкаської області, третій – у південній частині Житомирської та на півночі Вінницької областей. Їх зусилля були спрямовані на захист Києва.

Перший полк у другій половині липня 1941 року розгорнув бойові дії у гущі фронтових німецьких військ у північній та північно-західній частинах Житомирської області, зокрема в районі Новограда-Волинського. Партизани загону здійснювали операції з розгрому автомобільних колон, мінування шосе Олевськ-Єсмільчино та залізниці Білгородичі-Олевськ, знищення танків, маршових піхотних підрозділів ворога, похідних автозаправних пунктів, багато інших об'єктів противника.

Саме про дії цього загону йдеться у статті «Кінець одного балу», яка була опублікована 5 серпня 1941 року в газеті Південно-Західного фронту «Червона Армія».

«До революції в Новоград-Волинському уїзді жив достатньо відомий поміщик Мезенцев. Тут був розташований його багатий маєток, в самому Новограді-Волинському він мав чудовий двоповерховий особняк.

Революція вимела поміщика Мезенцева разом з іншим білогвардійським збродом за межі Радянського Союзу. Пройшло два десятиліття. Але, виявляється, «жив курилка».

Не встиг над Новоградом-Волинським розсіятися пороховий дим, як услід за фашистськими військами з'явився поміщик Мезенцев, причому не один — за роки еміграції він встиг обрости чадами та домочадцями. І нині на німецьких штиках завітав до Новограда-Волинського.

Коли останні наслідки перебування радянської установи в будинку поміщика були усунені, Мезенцев закотив бал. Для розваги дам був запрошений цвіт німецького офіцерства місцевого гарнізону. Проте, свято не вдалося. Зіпсували урочистості люди, які на бал зовсім не були запрошені. Дізнавшись про повернення поміщика та майбутній бал, партизани потай пробралися в Новоград-Волинський. У розпалі бенкету вони підпалили будинок і відкрили стрілянину. У перестрілці було вбито та поранено чимало учасників балу. Партизани без втрат зникли».

Ув'язнені в теплиці новоград-волинці в очікуванні розстрілу (фото 1941 року)

*Табір радянських військовополонених
(фото зроблено у м.Рівне, 1941 р.)*

Багато бійців цього загону, в тому числі і командир О.К.Чехов, загинули у важкому бою біля Коростеня. Штаб і решта полку з пораненими в кількості приблизно 100 осіб вийшли на з'єднання із частинами Червоної Армії під Черніговом.

Початок встановлення «нового порядку» німецької влади

відзначився двома подіями. Перша – на території міста були створені два концентраційні табори для радянських військовополонених: на вул. Леваневського – шталаг, на території школи № 2 – дулаг № 201, який існував протягом усього терміну окупації міста німцями. Друга – протягом серпня-вересня 1941 року у місті були винищені майже усі жителі єврейської національності.

За свідощвом «Заклучного акту дослідження місць розстрілів громадян міста і району німецькими загарбниками», складеного 24 травня 1945 року: «Військовополонені, які були розміщені у школі №2 на вул. Франка, знаходились у жахливих умовах. Харчування складалося з гнилого буряка, капусти, гарбузів. Продукти кидалися на землю у сирому вигляді, в якому голодні військовополонені їх і вживали.

При проходженні від вокзалу до к о н ц т а б о р у військовополонених навмисно примушували йти калюжами та багнюкою, поганяли дубинками. Виснажених і тих, хто відставав на очах у жителів міста розстрілювали.

10-12 військовополонених запрягали

Гейтскомісаріат під час німецько-фашистської окупації був розташований у Будинку Червоної Армії (фото 1942 року)

у віз і примушували возити важкі вантажі. Спроби населення полегшити участь військовополонених та передати продукти харчування могли закінчитися трагічно. Так, наприклад, Подкаура Тамара, 16-ти років, передала продукти ї, коли збиралася вже уходити додому, була поранена у живіт і від цієї рани померла у лікарні. Свідки – лікарі Л.П.Іваницька, Л.П.Гладунова. Священик Тимура Петро, який зробив спробу передати військовополоненим продукти, зібрані прихожанами, був сильно побитий.

Щодня військовополонені помирали від голоду у великій кількості. Крім сирих, гнилих овочів, давали гниле м'ясо померлих коней. Адміністрація табору приймала продукти, зібрані сільським населенням для військовополонених (масло, яйця, молоко), але використовувала їх для власних потреб. Зареєстрований випадок, коли при перевезенні буряку військовополонений узяв один буряк і був розстріляний на місці.

У лазареті, який ніби був назначений для лікування хворих, проводилося суцільне знущання: лікарі з метою хірургічної практики проводили ампутацію кінцівок, не стерилізуючи перев'язний матеріал. Усі операції проводились без обезболювання. Стояв суцільний крик від надмірних страждань і болю. Операції закінчувались загальним зараженням крові, і хворі усі вмирали. Медсестра Крючковська Анна Никанорівна працювала там біля 2-х тижнів і пішла з роботи, не витримавши цього жаху».

Незабаром після захоплення Новограда-Волинського фашисти зігнали єврейське населення міста в гетто у кварталі «Нідер», що спускається до річки Случ (нині – вул. Щорса). 26 серпня 1941 р. оперативна команда № 5 розстріляла тут 161 «єврея, комуніста й грабіжника». Основна ж частина євреїв міста і району – 3200 осіб – були вбиті 20 вересня підрозділами СС і поліції. Приблизно в цей же час ремонтний взвод 1-ї мотобригади СС розстріляв 319 євреїв з в'язниці. За відомостями міської комісії з питань розслідування звірств, які вчинили німецькі загарбники, в останніх числах серпня 1941 р. було вбито 750-800 євреїв (жінки та діти) на березі річки Случ, за будинком гебітскомісаріату (нині – Будинок офіцерів). За розповідями деяких свідків – євреїв з Баранівки, Рогачева, Яруня, Новограда-Волинського і навколишніх сіл, які залишилися живими (головним чином, ремісники з їхніми родинами), їх ув'язнили за колючим дротом у дощатих бараках колишнього льонозаводу. В'язні цього табору працювали вантажниками на залізничній станції. Деякі з них дожили до зими 1942-43 рр. Більша частина євреїв (переважно чоловіки) була розстріляна на північно-східній околиці міста, в колишньому полковому тирі (вул. Герцена). Інших вбили і поховали (разом з жителями неєврейської національності та військовополоненими) в садку колишнього будинку інвалідів, на території МТС (обидві могили – на вул. Чехова) і біля колишньої в'язниці (вул. Волі) у воронках від авіабомб. Одну з колон жителів міста, які гнали на розстріл у бік МТС, очолював Г.В.Кагукін. Він ніс червоний прапор, що фашисти знайшли у нього вдома.

У серпні 1941 року в Південну Білорусь був десантований вповноважений НКВС Ілля Родіонович Кожин, який, зокрема, мав спецзавдання

проникнути в Новоград-Волинський з метою ведення розвідки та створення підпільної мережі. До війни він працював у районному відділі охорони здоров'я, де тоді ж працював його близький товариш, завідувач санітарно-дезінфекційної станції Михайло Іванович Лянкус. За допомогою М.І.Лянгуса Ілля Кожину вдалося влаштуватися на роботу бухгалтером Звягельської районної управи (під час фашистської окупації місту і його вулицям було повернено дореволюційні назви). Це був успіх. Після легалізації І.Р. Кожин у короткий термін зумів вивчити місто і район, Шепетівку, Корець, Рихальськ та інші населені пункти, які цікавили його, як місця дислокації німецьких військ, поліції, спецслужб противника, інтенсивність руху транспорту автомагістраллю та залізницею, розташування аеродромів та ліній зв'язку. Водночас він вивчав порядок функціонування місцевої окупаційної влади, пропускний режим, податкову систему та багато інших питань, які цікавили Центр.

Багато уваги було приділено організації підпільної мережі в місті і селах Новоград-Волинського району, у сусідніх районах – Городницькому, Ярунському, Баранівському, Ємільчинському, Червоноармійському.

У цей період ще не було встановлено надійного зв'язку із Житомирським підпільним обкомом, тому основа підпільної партійної мережі в Новограді-Волинському складалася згідно з інструкцією Центру, привезеною І.Р. Кожиним. Новоград-Волинський набував функцій окружного підпільного центру. У вересні 1941 року І.Р. Кожин, виконавши у Новограді-Волинському своє завдання, відбув на «Велику землю». Він планував повернутися з метою створення партизанських загонів для ведення широких диверсійних дій на комунікаціях групи «Південь», але був направлений у Харківську область, де загинув при виконанні завдання.

Не дочекавшись повернення І.Р.Кожина, Михайло Лянкус вирішив діяти самостійно. Великим поштовхом для його дій була яскрава операція нападу партизанської групи на будинок Мезенцева під час бенкету, що описана вище. Після індивідуальних зустрічей і бесід у жовтні 1941 року в його будинку на вул. Ярунській (нині – Лянгуса) відбулася конспіративна нарада групи патріотів з числа вірних друзів Лянгуса, на якому обговорювалися питання про складні обставини в окупованому місті та організації озброєної (диверсійної), ідеологічної та економічної боротьби проти німецько-фашистських загарбників.

На цій нараді були присутні Лянкус Михайло Іванович, Ніколаєв Микола Миколайович, Пастухов Лев Миколайович, Колесник Василь Олексійович, Громов Михайло Миколайович, Дубов Пилип Іванович, Іщенко Ілля Павло-

вич, Бондарчук Костянтин Миколайович, Гапончук Кузьма Юхимович, Мякишев Костянтин Петрович, з яких і був створений головний керівний орган підпільного руху в місті – підпільний комітет на чолі з М.І.Лянгусом. Було також вирішено створити підпільні групи на промислових підприємствах, в селах району, встановити зв'язки з підпільними організаціями сусідніх районів – Ярунського, Городницького, Ємільчинського, Баранівського, Червоноармійського та зв'язок із підпільним обкомом партії, якщо такий вже є. Пізніше, у січні 1942 року, до складу підпільного комітету були введені Левченко Василь Семенович, Гордєєв Микола Петрович, Штепін Петро Петрович.

*Ілля Родіонович Кожин
(?-1941), офіцер НКВС,
зповноважений створити
Новоград-Волинську
підпільну організацію*

*Михайло Іванович
Лянгус (1911-1975), керівник
Новоград-Волинської
підпільної організації*

*Левченко Василь
Семенович (1904-1943),
керівник Ржатківської
підпільної групи*

Вирішили, що потрібно шукати чи придбати радіоприймач та створити підпільну друкарню з метою широкої агітаційно-масової роботи. У той час було дуже важливо інформувати населення про положення на фронті. Пошуки радіоприймача були доручені В.О. Колеснику.

Деталі, вузли та шрифти для підпільної друкарні були знайдені у військовому містечку в районі залізничної станції Новоград-Волинський-І, де радянська танкова бригада попала під фашистське бомбардування. Радіоприймач системи «Телефункен» був переданий В.О. Колеснику громадянкою Зінчук Ганною Дмитрівною, яка на початку окупації проживала у селі Гурки Ярунського району. Редактором підпільної газети, яку назвали «Червоний

партизан», став М.М. Ніколаєв, складальником – К.П. Мякишев. Таким чином було вирішено питання ведення широкої агітаційної роботи серед місцевого населення.

Невдовзі всі організаційні питання щодо створення розгалуженої підпільної організації були реалізовані: створені підпільні групи у машино-тракторній станції (керівник – Шевченко Григорій Андрійович), машинобудівному заводі (Ільченко Олександр Йосипович), райспоживспілці

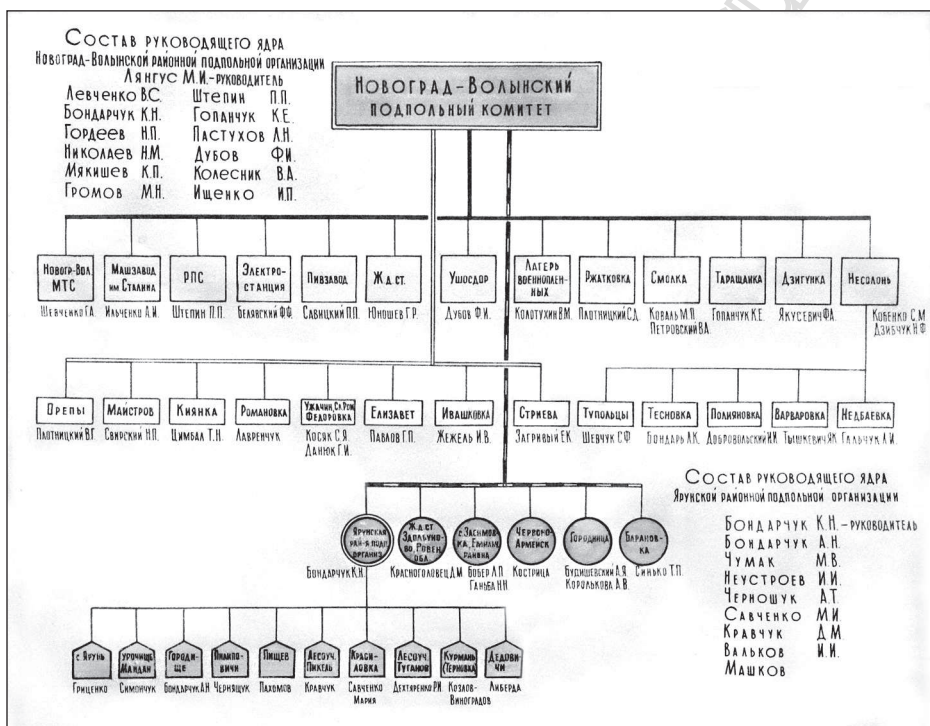

Схема Новоград-Волинської підпільної організації

(Штепин Петро Петрович), автомобільній електростанції (Белявський Франц Францевич), пивоварному заводі (Савицький Петро Павлович, Кривенко Дмитро Степанович), залізничній станції (Юношев Григорій Романович), управлінні шосейних доріг (Дубов Пилип Іванович), концентраційному таборі радянських військовополонених (Романов Борис Миколайович, Колотухін Володимир Михайлович, який організував та здійснив побіг з концтабору групи військовополонених на німецькому автомобілі), у селах району – Ржатківка (Левченко Василь Семенович, Плотницький Сильвестр

Данилович), Смолка (Коваль Матвей Павлович, Петровський Володимир Прокопович), Тарашанка (Гапончук Кузьма Юхимович), Дзигунка (Яворівка) (Якусевич Франц Антонович), Несолонь (Кобенко Степан Маркович), Орєпи (Плотницький Василь Григорович), Киянка (Цимбал Тихон Микитович), Ужачин, Слобода Романівська, Федорівка (Косяк Семен Якович, Данюк Григорій Іванович), Варварівка (Тишкевич Яков Кузьмович).

Ніколаєв Микола Миколайович (?-1943), редактор підпільної газети «Червоний партизан»

Гордєєв Микола Петрович (?-1945), командир Першого Волинського партизанського загону

Штепін Петро Петрович (1918-43), керівник підпільної групи райспоживспілки

Потрібно особливо відзначити організаційну роботу члена підпільного комітету і керівника Ржатківської підпільної групи, до якої входило до 60-ти осіб, Василя Семеновича Левченка, 1904 року народження. Він зумів влаштуватися на роботу в Звягельський (Новоград-Волинський) гебітскомісаріат на посаду інспектора протипожежної охорони з правом здійснення надзору і контролю за станом протипожежної охорони на усій території гебітскомісаріату, якому були підпорядковані місто і район Новоград-Волинський, райони Баранівський, Яруньський, Червоноармійський (Пулинський), Городницький, Ємільчинський. При виконанні службових обов'язків він мав право безперешкодного пересування всією вказаною територією. Це давало йому можливість виконувати багато завдань, пов'язаних з організацією антифашистської боротьби. Фактично, В.С.Левченко став заступником М.І. Лянгуса зі всіх організаційних питань широкомасштабного підпілля.

Був встановлений зв'язок з підпільниками Баранівки (керівник – Синько Трохим Прокопович), Яруня (Бондарчук Костянтин Миколайович), Городниці (Будищевський Анатолій Якович, А.В.Королькова), Ємільчина (Бобер Леонід Петрович, Ганьба Микола Миколайович), Червоноармійська (Костриця), Здолбунова (Красноголовець Дмитро Михайлович). Їх представ-

Пастухов Лев Миколайович, комісар Першого Волинського партизанського загону

Мякшишев Костянтин Петрович (1918-1942), складальник підпільної газети «Червоний партизан»

Коваль Матвій Павлович (1916-1942), керівник підпільної групи с. Смолка

Колотухін Володимир Михайлович, керівник підпільної групи концтабору військовополонених

Дубов Пилип Іванович, керівник підпільної групи управління шосейних доріг

Іценко Ілля Павлович, член підпільного комітету

ники періодично брали участь у засіданнях підпільного комітету, отримували друковані матеріали, виготовлені підпільною друкарнею.

До структури Новоград-Волинського підпільного райкому партії входило 15 підпільних партійно-комсомольських організацій і груп. Виникло 8 молодіжних патріотичних груп, їх члени були розвідниками, зв'язковими, збирали зброю і набої, передавали партизанам. Переховували поранених і військовополонених, виводили оточенців до партизанів. Свою активну роботу підпільний райком розгорнув з грудня 1941 року. Він залучав населення до саботажу, невиконання наказів і розпоряджень окупаційної влади, організації диверсій на підприємствах, псування зв'язку, розповсюдження листівок та інше.

І.С.Колесник, член підпільної групи с. Ржатківка

Колесник Василь Олексійович, член підпільного комітету

Член молодіжної підпільної групи Антоніна Твіленева

До травня 1942 року у міській підпільній організації нараховувалося 126 активних підпільників. Були проведені диверсійні акції: спалені яйцебаза, механічний цех машинобудівного заводу, продовольчу базу з великою кількістю зібраних продуктів харчування, виведена з ладу локомотивна електростанція. У березні 1942 року підпільники налагодили випуск друкованих листівок «Червоний партизан» у міській друкарні. Підпільна друкарня за час свого існування випустила 4100 листівок.

Підпільниками Матвієм Ковалем та Костянтином Мякишевим була виготовлена печатка німецького зразку. Завдяки їй та друкувальній машинці виготовлялися перепустки для військовополонених на вихід з табору. Таким чином було врятовано 50 осіб.

Підпільник Сергій Рудич відкрив фотосалон на вул. Корецькій, який став конспіративною квартирою. Весною 1942 року організував втечу групи військовополонених до партизанів. Фашисти встановили винагороду за нього — 50 тисяч марок. Коли йому загрозувала небезпека арешту, пішов у партизани і загинув у бою.

За донесенням зрадника 10 червня 1942 року фашисти виявили в одному із підручних приміщень друкарні у схованці віддруковані листівки, а також набір, який проводив друкар К. М'якишев. Відбулися арешти, 10 травня 1943 року після тортур, у Канунському лісі поблизу міста фашисти розстріляли підпільників К. М'якишева, О. Кузьменка, С. Вертинського та М. О. Челядіна. Матвія Павловича Ковалю поховали живим.

Сім'я підпільників Костянтин і Таїсія Вацуки

Героїчною смертю у жандармерії після катування загинули підпільниці Оля Кочубей та Ніна Балюк — їх поховали на подвір'ї в'язниці. М.М.Ніколаєва як редактора підпільної газети відвезли на допити до Житомира, де й стратили.

У серпні 1942 року до міста прибула словацька частина. У її складі було чимало антифашистів. Вони рятували від смерті і

відправлення до Німеччини молодих мешканців міста.

У січні 1943 року через зрадництво поліцая Талаша у місті відбулися масові арешти. В одну ніч заарештували М. М. Громова, О. Г. Александрова, П. П. Штепіна, В. С. Левченка, П. Крюкова, В. П. Петровського, С. Абрамчука. Після жорстоких катувань 31 січня 1943 року їх повісили на Сінній площі (нині Сквер Слави на вул. Соборності). Труп висіли три дні.

У катівнях гестапо стратили К. Й. Вацука, Павла Юношева, Сергія Ващева, Василя Борисова. Підпільника Олександра Кашука у в'язниці підвели до стіни, де проводили розстріли, з обмотаними колючим дротом руками.

Шибениця на Сінній площі Новограда-Волинського (січень 1943 року)

Один із катів, упершись кованими чобітьми у груди підпільника, натягував дріт доти, доки Олександр не помер. Загинули і його брати Сергій Кашук та О. П. Кашук. З особливою жорстокістю лютували гебітскомісар Шміт, його заступник Негаль, прихвостень місцевий німець Гауф, начальники: поліції – Моге, в'язниці — Ганке.

Під час каральної операції, яку проводили німці з метою знищення підпільної організації, захоплено і розстріляно понад 300 осіб, у тому

*Вересант Панасюк
(1929-1943)*

*Лідія Боброва
(1924-43)*

*Олег Александров
(1931-1943)*